

ÉSZREVÉTELEK

BÁNK BÁN JELLEMÉRŐL A KATONA JÓZSEF TRAGÓE- DIÁJÁBAN.

Tisztelt szakosztály!

Arra nézve, hogy okosan szólhassak, nagy figyelemmel olvastam át a Katona „Bánk bán“-járól három művet, egyik a Gyulaié, a másik Arany János értekezése a Kisebb prózák között, a harmadik Péterfy Jenő magyarázatos kiadása a „Jelcs írók iskolai tárá“-ban.

Nekem tulajdonképen czélom kimutatni, hogy Bánk bán jellemében némi következtlenéseket, ellenmondást s ebből folyva gyarlóságokat vettem észre, miket az idézett kitűnő dolgozatok inkább mellőznek vagy kimagyarázni törekesznek, hogy sem elismernek. Igazságuk van. Mindenkinek joga van úgy látni, a hogy akar s a látottat tetszése szerint magyarázni. Némi tévedést azonban Gyulai is elismer, midőn így szól: „Lám a jellem körvonalaít mennyi árnyékkal módosítja, a tettekben mennyi indok olvad együvé! Valóban nem csodálhatni, hogy a költő egy pár helyt megbotlott.“ (259 l.)

A részletekben való egy némely tévedést, mondhatnám el-sikamlását a párbeszédnek pedig Arany János s utána Péterfy is megjegyzi. Azonban nekem lényegesen egyéb a tennivalóm.

Ahhoz, a mit mondani akarok, még egy idézetre van szükségem. Katona a Tudományos gyűjteményben (1821. IV. k.) kiadott értekezésében, szólván arról, hogy darabját a censura mért nem bocsátotta előadásra a királygyilkolás s több efféle miatt, így szól: „No hát épen csak ezért annyi szép bájaik a régi időknek a pusztá historiákban penészedjenek meg? Igaz, hogy a példa rossz és rosszat szülhet. Jaj Istenem! a rosszat ha nem vetik is kikél. Ravailac, Louvel stb. ha soha komédiát nem látnának, mégis megtennék fertelmes munkájokat. A példa igen szegény ösztön, ha önszeretet és maga megtorlás zabolázzák (öszöntözik) az embert. Avagy hát kevesebb volna a példa, ha egy tatár kham ölettetnék meg saját jobbágya által? Mikor Hamlet Angliában le-dőfheti a megkoronázott koronatorolvajt, akkor Forgács ne vág-hassa agyon a megkoronázott hitszegettet (Kis Károly)? Mikor a

német színeken egy sváb herceg, Johann von Schwaben, megölheti eltartóztatott jussáért tulajdon vérét, koronás császárat, vagy Machbet Angliában koronára való vágyakodásból Duncant halálos ágyába fekteti: akkor Magyarországnak Béla ne kívánhassa fegyveres kézzel jussát első Andrástól, vagy Arbucz szinte (szintén) Machbeti nagyravágyásból Kún Lászlót szinte el ne altathassa? Bánk és Feliczián nem boszúlhatják az asszonyi becsületet és megtiportatott jussát az emberiségnek? Egy Attila pedig szinte Hunnia királya az asszonyi becsületért, aluva, éjjel, nyilvánágoosan ölettetik meg a néző előtt, a nélkül, hogy csak esze ágában is volna valakinek, hogy a világnak legnagyobb felsége öletteték meg. Tiltsuk a morálsértést; ez minden gazt eltemet!”

Azt mondom Gyulaival, hogy e nyilatkozat több tekintetben érdekes. Csakhogy egyebet látok benne érdekesnek. T. i. azt látom belőle, hogy Katona egész sorát dolgozta volna ki a tragikai tárgyakra a magyar historiából s ezek lettek volna: Forgács, I. András, Arbucz, Feliczián s talán Attila és persze Bánk, melyet hála Isten, ki is dolgozott.

Továbbá, habár a nyilatkozat fő célja nem ide vág, de most nem azzal kell foglalkoznom, azt látom belőle, hogy kiváltképp ama szenvedélyek hasonlakai és képviselői érdekelték, melyek előképeit Shakespearenél találta: Hamlet-Forgeács, Machbet-Arbucz sat. S végre érdekel az is, hogy Katona illő érzékkel a tragikum magvát a morálsértésben találja, mit az aesthetika világrend elleni fellépésnek mond.

Ha jól sejtem, itt egy vallomásra van szó, melyet számos tanuságok erősítenek meg. Katona mélyen elmerült Shakespeare olvasásában. Ez volt az ő aesthetikája, dramaturgiája. Hatásától szabadulni nem tudott és nem akart. Ő maga megvallja, hogy célja volna magyarokon és magyarosan mutatni be a tönkretevő szenvedélyeket és bűnöket, miket Shakespeare angolokon s angolosan mutat be.

Katona a német lovagdrámáktól fordul Shakespearehez, a német lovagregények külső bonyodalmától, a lélek és szenvedélyek és a szív örvényeinek rajzához. Nagy csoda volna, ha Shakespeare tanulmányozója meg tudna e hatástól szabadulni. Katonáról sokszor megmondták, hogy nem szabadult meg; de nem bizonyították be. A vád egészen régi, hogy Bánk a Hamlet és Othello vegyülméke. Bárány épen ridegen veti szemére a vádat: „Nem feledve a boldogult Katona József úr Bánk bán művét, mely több évekkkel mint amaz (Grillparzer-é) kijött, de a történeti cselekvény bökkenője, előtere, titka kerülve s mintegy homályba leplezve s úgy látszik, a Shakespeari humoristica affectáltan üzve van.” (Gyulai 148.)

Gyulai különböző, erősebb és gyengébb kifejezéssel ismeri el a Shakespeare hatását Katonára.

A 40-ik lapon jellemezve Katonát, azt mondja, hogy szíve és esze kemény harcot vívtak egymással. „Talán ezért szerette és játszta jól Hamlet szerepét, talán ezért festhette oly találóan Bánk bán tünődő pillanatait.“

Ebben mintha Bánk és Hamlet némi párhuzamba volna állítva.

Más helyt: „Moor Károly egetvivő páthosza és Hamlet világfájdalma korán elbűvölték s itt-ott vissza is csillogtat belőlök valamit.“ (53 l.)

Máshelyt: „Shakespeare német és magyar fordítmányai forogtak kezén s e nagy költő hatását költői pályájának második korszakában meg is érezni rajta.“ (163)

A 191-ik lap szerint a rendszer, kivált nálunk, „szigorubb és merevebb volt, mintsem befogadhatta volna Katona szellemét, mely a classikaiatlan Shakespeareből táplálkozott.“

A 193-ik lapon a Bánk bán iránti részvét felébredésének egyik okául említi, hogy „Shakespeare lön a magyar színpad királya.“

A 208-ik lapon: „E mű (Bánk bán) alapeszméjét nem lehet egy uralkodó szénvedélyből kimagyarázni. Némi fölvilágosításul szolgálhat Shakespeare Hamletje.“

Ugy látszik valóban, hogy Bánk-bánhoz mindenütt legjobb magyarázat valami Shakespeare-ből, vagy mondhatnám Shakespeare maga.

Gyulai azonban némikép meggyengíti e befolyást, midőn így szól: „Az is tagadhatatlan, hogy meglátszik rajta Shakespeare hatása, de a mit ő Shakespeareből tanult, az olyan, mi minden költőt eredetiségre vezet. És ez a jellemrajz módszere. Bánk bánban alig van valami Othelloból vagy Hamletből; kételye nem hasonló a túlmivelt dán hercegéhez.“ (257.)

Szerintem pedig tény, hogy Katonánál a shakespearei tanulmányokból valami több, kézzelfoghatóbb, kimutathatóbb foly, mint a mit Gyulai állít e végső sorokban, sőt az ő előbbi állításából is több következik. Röviden, hogy visszatérjek, Bánk épen amugy előképre van alkotva magyar kiadásban, mint a hogy e czél Katona előtt lebegett egyéb terveiben és ez előkép Bánknál épen Hamlet. Sőt többet állítok: a mi Bánkban homályos s ilyen van elég; a mi Bánkban következetlenség, az voltaképp épen abból következik, hogy sok helyt közeledik az előképhez, jobban mint kellene.

Bánk hamletizáló, tünődő természetét is többen vették észre. Valamint azt is megjegyzték, hogy hibásan van megalkotva, sok

tekintetben. Vörösmarty így ír: „Legkevésebbé sikerült Bánk bán karaktere, kibén nem látjuk azon szilárdságot, mely az általa elkövetett merész és nagy felelősségű tettehez kívántatik.“ Toldy így szól: „az örökké habozó Bánk, ki még feleségének sem hisz, egy politikai Hamlet, kit elhatározatlansága örökös passivitásra kárhoztat s kinek bosszútette is csak a perc által parancsolt önvédelemnek tűnik fel.“

E megjegyzések nem alaposak, a hibát teljesen rossz helyt látják. A Toldi megjegyzése — „ki még feleségének se hisz“ — egészen naiv; mert a lelki erő s elhatározottság kiváló vonása sohasem volt az, hogy az ember feleségének hinni tartozzék. Az is bizonyos, hogy Bánk jelleme megérthető. De e megjegyzések mégis a józan ítélet kétségeit fejezik ki, mely azonban haboz, hogy hol a hiba valósággal.

Az is bizonyos más felől, hogy világos, egyenes átvétel Hamletből alig egy pár van s az nagyon rossz helyt áll. Ilyen a III. felvonásban a magyarázók mindenikénél megjelölt hely, midőn Izidora e kérdésére:

Nagyúr, ki adta azt a
Hatalmat, engemet, hogy itt bezárj?

Bánk így felel: *(csak maga elébe néz)*

Ha engemet Prometheusom csak egy
Hagyának és az égi tüzet talán
Még abban is sajnálva, egy hideg
Szerszámnak alkotandott volna, — úgy
Szolgáltatodra tán lehetne hangom —

Tulajdonkép Bánknak úgy kellene beszédét kiegészíteni, hogy: „még akkor is éreznem kellene annyit becsületem megsértése miatt, hogy bosszút álljak.“ A fentebbi befejezést pedig azért mondja, mert hirtelen észreveszi, hogy nincs egyedül. E fordulat Hamlet után van alkotva, ki meg így szól Horationak: „Nincs oly gazember széles Dániában (így akarná mondani: miut a király; de magát észrevéve, így egészíti ki:) ki megrögzött czinkos ne volna.“ A különbség csak abban áll, hogy ezt mondja az önuralmát teljesen visszanyert Hamlet, amazt pedig az a Bánk, kinek fejében egy pillanattal előbb fogamszik meg a gyilkosság gondolata s kinek nem igen juthatnak eszébe az ily játékos fordulatok. A másik *reminiscencia* ama szintén nem helyzetszerű szójáték, mit a Bánk felelete Tiborcshoz idéz elé (III. felv.)

Tiborc. Oh mint örültem, hogy szabad levék!
Bánk. Mikép örültem én bilincseimnek.

E hely játékos fordulatát Arany János „inkább vigjátékba, mint ily magas pathoszhoz illő helynek“ találja s emlékeztetőnek véli a Szentivánéji álom pár sorára. Illik biz ez a tragoediába is,

csak a maga helyén s én nem gondolom, hogy Hamletben ennek is ne volna mintája. Nézzük csak, nem ez viszhangzik-e benne:

Királyné. Hamlet, nagyon megsértetted atyádat

Hamlet. Anyám, nagyon megsértetted atyámat.

Királyné. Jer, jer; nyelved hiu szót viszonz.

Hamlet. Menj, menj; köztökődő nyelved gonosz.

Csak természetesen a baj itt is az, hogy egyiket mondja a kínosan hánykódó Bánk pathetikus háborgásában, a másikat gúnyos komédiázással mondja a magát teljesen bíró dán herceg.

Ez csak ennyi! Ezért nincs miért zajt ütni. Azonban tény, hogy Bánk jelleme egyebekben sokféle homályt mutat és figyelmes s óvatos magyarázat fejt meg csak a bonyolódott jellemzővédekét. Egy színész ismerősöm azt mondá, hogy Hamleten kívül nincs szerep, mely jobban megoldozná a színész képességét, mint Bánk. Szerintem Bánk komplikáltabb és ellentmondóbb, mint minőnek Hamlet látszik. Mert Hamlet csak látszik annak. Eszembe jut az is, hogy a színen látva egy alkalommal Hamletet jelesen személyesítve, egy tekintélytől kérdezém: „Hogy tetszik?“ Ő azt felelte: „Eléggé, csak igen egyszínűnek találom, pedig Hamlet sokszínű.“ Ennye, gondolám, én Hamletet mindig csak Hamletszínűnek láttam. De Bánk? Bánk tetteiben Bánkszínű, szavaiban a philosoph Hamlet, „a tulmivelt“ dán királyi ajakával beszél igen sokszor. Röviden: a Bánk-féle homály abból származik, hogy Bánk tündő, elmékedő, böles, philosoph és államférfiúi beszédmódja nem mindig következetes s ha böleselkedő s habozónak mutatkozik is a beszédben, egyszer sem az a tetteben, kivéve az I. felvonást. Ez pedig onnan van, hogy Bánk jellemének beszélő nyilatkozatai Hamlet képerre vannak alkotva a sok színnel s eltérő árnyalatok fokozataival; cselekvése pedig gyors, heves, indulatos, örületes, megfontolatlan, mint az egy dühös s becsületére féltékeny magyarhoz illik. Ime: Bánk a cselekvésben nem Hamlet, hiszen akkor két nap alatt nem folyhatna le a cselekvény, mert egy igazi Hamlet, mielőtt cselekszik, legalább is a régi közmondás tanácsa szerint alszik rá egyet. Bánk azonban az elhatározás után, ha a cselekvényt folytonosnak gondoljuk, csak épen átöltözik s megy megölni a királynét, ki esetleg ép hivatja. De ha nem hivatná is, ez elhatározásában nem mutatkozik habozónak. Ez nem Hamleti cselekvés mód. Továbbá Bánk egy perczig sem habozó az elhatározó tettek kigondolásában, sőt inkább hirtelen, — nagyon is. Így pl. a II.-ik színben mihelyt Peturt a tulságra menni látja, azonnal megvillan fejében Petur elfogatásának gondolata, midőn így szól neki:

Kérlek, ne bántsd őket! Különbem én

Tőlök fogok kívánni egyet itt

Mindjárt. Ne engedj jönni annyira . . .

Az pedig, hogy az elmenni akaró Peturt, mint király el akarja fogatni, szintén nem annyira szini hatásnak tűnik fel, mint szintén Bánk hirtelen cselekvő módjának nyilatkozata s így jellemvonás. Mikor pedig Biberach megjelenve, elmondja, hogy mi történik otthon, Bánk, habozás nélkül kiáltja:

Fattyu! Megöllek!

És mihelyt Bánk megérti a cselt, rögtöni elhatározással felkiált majdnem meggondolatlanul:

„El a királyhoz — a császárhoz — a
Pápához elmegyek, s hogy elpiruljon,
Lerántom e parázna bíborosról
A szép álorczáját kacagtatón.“

Ebben nem törvényes elégtétel-keresésről van szó, mint a magyarázók s jegyzeteik mondják. Épen nem! Ez Bánk kitérése, az emberé, nem az államférfié, kitől nevetséges volna a császárhoz felebbezni. Ez az indulatos, tüstént őrvjongsbe eső ember heves kitérése, ki gondolni épen e miatt képtelen s az el-lene szőtt cselt nem megérteni nem tudja; hanem a hevességre rá időt nem enged s ugyancsak tüstént a gyilkolás eszméjére jut, t. i. Ottót akarja meggyilkolni, mert indulatában nem elmélkedve, mit Bánk cselekvéseiben nem is tesz, első sorban a meggyalázó áll előtte:

Meggyilkolom ott előtte

A bíboros gazembert; és ha a
Vesztőpiaczra hurezolnak, kiáltom:
Azért jutott hóhér kezébe Bánk, mert
Hitvese virtusát boszulta meg.

Egyszóval tüstént elhatározásra jut, nem gondolkozik; hanem a fejébe villanó első gondolatszálát ragadja meg. A királyné megölésére nem gondol; de mihelyt gondolt, azonnal el is határozza s meg is teszi. A III-ik felvonásban mondja ugyan:

Mint vándor a hófúvásokban, úgy
Lelkem ingadoz határtalan
Kétség között s eszem egy nagy oceánban
Lebeg, veszejtve minden csillagot.

De ez nem a tetteben, hanem a Melinda iránt való bizalmában mutat ingadozást. Mihelyt Melinda elmegy, így elmélkedik:

Menj, menj, hová a történet viszen! — —
Helyes, helyes, meráni asszonyom! — Nap
Küldd oktalan Phaëtonod, hogy a
Világot össze meg összerontván,
Pörköljön engem is pokolra le!
De istenemre, lehetetlen mégis ez —
Nem! nem lehet! Tanácsot álmód e
Szív s a kimérhetetlen irgalom
Által susogja azt a jó reménység
Lelkembe: nem lehet. — Sötét remény!

(karjait kinyújtja az ablakon, öltelve)

Ne rontsa ezt el a világot, oh

Auróra!

Hiszen Melinda úgy se tudja, mit

Beszéle — — ég, és föld! de hát ki az

Oka, hogy szegény nem tudja mit beszél?!

És a királyné álmos volt! — Nem-é? *(megijed)* Hah!

Mely gondolat lesz agyvelőmben első

Zsengéjekor már meghatározás? — —

Épülj fel! izmosodj meg, gondolat! —

Veled épül ismét csak fel, örök lenyugtom

Felett, megéledő becsületem!

Ime Bánk cselekvésmódja. Hirtelen, gyors, a célra siető, habozást nem ismerő.

Evvel azonban ellentétben áll Bánk beszédmódja. A beszédmódja sokhelyt Hamletizálás.

Igy mindjárt az, mit Bánk az 1-ső felvonásban tesz, valóban észszerütlen és szembeötlő utánzása a Hamlet pár monologjának. Nagy kerülő utat tesz a cselekvésig, mint Hamletnek szokása, habozva keresi a meggyőződést s a legrosszabb utat választja. Tulajdonképen Hamlet habozása a „Lenni és nem lenni“ s a „Mily nyomorult rab vagyok én mégis“ kezdetű monologokból van magyarrá fordítva s beleillesztve ez a kétfelé tekintés egy oly ember szájába, ki cselekvéseiben egyenesen az indulat s a pillanatnyi benyomás által vezetetik mindig, a mint megmutattam.

Bánk könnyen indulatba jövő ember s indulata magasságán mindig az örültség felé hanyatlik, vagy mint Arany János megjegyezte róla, „külsőjén mindig a delirium jelei vehetők észre“ s ezt többen észre is veszik. Valóban az indulat rohamaiban mintegy fejét veszti tüstént s heves kifakadásokba önti ki szenvedélyét s a vér feldulja gondolkozása rendszerességét. Tiborcz mindjárt megjelenésekor észreveszi Bánkon az indulat rohamait s felkiált:

Oh szent teremő!

Utóbb a III. felvonásban Izidora és Biberach majdnem pár percznyi különbséggel mondják:

Bán, bán! mi lelt téged? — Nagyúr, mi lelt?

És:

Bán örülést mutat tekinteted.

Ugyanezt a királyné is észreveszi rajta a IV. felv. elején, az V. felvonásban megjelenésekor az ottlevők mind.

Nagyon rosszul talál tehát Bánkhoz az, mit az első felvonásban cselekszik és csakis a nagy távlat, melyre elismerem, hogy néha a művészetnek szüksége van, menti ki s teszi türethetővé a következetlenséget. Bizonyos elvonás, abstract mód ez, melylyel tárgyalva van. Mert gyakorlatilag hogy kell felfogni a dolgot? Igen egyszerűen, észszerűen s a mi fő, természetesen, t. i. Bánk

haza jön, megtudja, hogy neje veszélyben van, látja is; hallja továbbá, hogy pártütés készül, mit csinál? mit kellene csinálnia? Elmennie neje lakására, mely világosan szerző érzélete szerint a királyi palotában van, elhivatja a nagyasszonyt, ki bizonyára percznyi késedelem nélkül rohanna haza s Bánk megmondja neki, hogy im hazajött; de várja csak nyugodtan otthon, mert némi fontos állami ügy elhívja hazulról, nem mondva meg természetesen, hogy hová megy, mert titkot nem jó asszonyokra bizni s ezt mint okos államférfiú, ő tudja is. Ehhez pedig gyakorlatilag véve, alig kellett volna több idő, mint a mennyi alatt elszavalja homályos és nehézkes, habár tartalmas monológját.

Tehát a dolog lényege abban áll, hogy az I. felvonásban Bánk Hamletiesen beszél és nem cselekszik, a mint mondani szeretném, Bánk saját természete szerint. A többi felvonásokban pedig a saját hirtelen határozó természete szerint cselekszik; de beszéde sok helyt mutatja az elmélkedő, habozó, küzködő harcot s állandóan ellenkezésben áll a kettő egymással. Ez szembeötlően is nyilatkozik kivált egy helyt a IV. felvonásban, midőn Bánk a saját hirtelenkedő, heves természete szerint, mihelyt a királynéhoz jut, azonnal megakarná ölni s félig ki is rántja kardját s mégis, mikor a királyné távozásra inti, elmenne, ha viszont nem marasztaná. Így bizony nem egyéb az egész, mint kerülő úton való cselekedtetés vagy némi cifrázása, belélelegyítése, tömegesítése a mozzanatoknak.

De hogy az ellentmondást még világosabbá tegyem, a mi azt vélem, már is szembeötlő, idézem Gyulainak egy nevezetes mondását, melyre ő nagy súlyt tesz, ez az, hogy Katona mester a többféle indokok összevegyítésében s tehát Bánk tragikumát nem lehet egy uralkodó szenvedélyből kimagyarázni és végre Bánk „a szenvedélyek egész szövédékből van összeállítva, melyek egymással hol küzdenek, hol összeolvadnak, most egyik kap túlsúlyra, majd a másik s tettei úgyszólván a különböző hatások összegét fejezik ki.“ (208. 258 l.)

Erre két megjegyzésem van. Egyik az, hogy nincs oly tett a világon, melynek részleteiben bonyolult előzményei nem volnának; de az akaratí elhatározás mindig valamely, kedélyi természetünk szerint tulságos nagynak látott indok eredménye. Ezt másképen felfogni nem is lehet. Másik az, hogy a különböző szenvedélyek közt való hányódás s pedig következetesség nélkül, a mint Gyulai mondja, a legjobb bizonyíték arra, hogy Katona előtt csakugyan Hamlet állott, mint előkép, a mi valóban szemmel látható.

Én egyébaránt a Bánk ügyét nem látom oly bonyolultnak mint Gyulai s ez a Bánk jellemének előnyére van. Bánk jelleme komplikálnak tűnik fel, ha minden szavát, mint szenvedélyeinek

nyilatkozatait próbáljuk meg harmóniába egyesíteni tetteivel; de ez mint már kifejtém, lehetetlen. Ellenben nagyon egyszerűnek tűnik fel s az is, ha cselekedeteit nézzük. A dolog így áll:

1. Bánk előbb férj és atya, mint államférfiu.
2. Bánk jobban szereti nejét mindennél a földön.
3. Bánk szerelemföltő is, de e tekintetben hamar megnyugvást talál.
4. Bánk nem a hazán elkövetett sérelemért, hanem neje gyalázataért áll boszut.

Ezekből kifolyólag, kivetkoztetve minden czifrából s bonyolult indokokból a dolgot, Bánk tragikumát ebben látom: Bánknak nejét Ottó, a királyné biztatásán felbátorodva, meggyalázza, Bánknak családi életét feldulja s Bánk ezért, magában a tett előidézésében főbűnösnek tartván a királynét, őt megöli, holott főbűnös nem, míg viszont a király hívei az ő nejét ölik meg, s Bánk a fájdalomban tönkre jut.

Ha úgy tetszik, kissé tekintsünk körül. Alapigazság a Katoná tragoediája szerint, hogy Bánk csupán a haza sérelmei miatt nem hogy nem ölte volna meg a királynét; de sőt életével is kész lett volna megmenteni, hiszen teszi is. Alapigazság, hogy Bánkban a gyilkosság gondolata épen akkor támad, mikor tönkre-zúzott nejét meglátja s egyenesen a királyné ellen irányul boszúja. Alapigazság végre, hogy mikor a gyilkosságra erősíti magát, egyszer sem említi szóval sem a hazát; hanem csak nejét, gyermekét s a királynénak, habár az ország bajait veti szemére, mégis, midőn távozásra hívja fel, így szól:

Nagyasszonyom! Melinda helyett köszönni kell!

Igy nem szól egy szót sem a hazáról ama magánbeszédben sem, mit a IV. felvonásban épen a gyilkolás előtti jelenetben tart, mit a színen rendesen kihagynak.

És végre alapigazság az, hogy ha Bánkot a királyné megölésére nagyobb, vagy csak épen akkora mértékben is ösztönzik a haza szenvedései, mint neje meggyalázása: akkor Bánkban nincs is tragikum. Mert az igaz, hogy a végén kiviláglik Gertrud ártatlansága a Melinda meggyalázásában; de az is kiviláglik, hogy kormányja átkos volt a hazára s tehát Bánk joggal ölte meg. Vagy a haza nem érdemli meg, hogy egy rossz királyné elbukjék miatta? Ha igen? akkor miért Bánk tönkrejutása?

Ime mily egyszerűvé lesz így felbontva, a bonyolult indokok szövedéke, a mi Bánkban, a mint irva van, csak a sok szóban nyilvánul; de nincs a tettben.

Mennyi magyarázatra van aztán szükség, hogy a hazafi Bánk mellett érthető legyen a férjnek helyzete s a férj mellett érthető legyen a hazafi cselekvése. Mennyi magyarázatra van szükség a homályos helyek vonatkozásainak megfejtésére, pedig evvel a kulcsal kezünkben könnyen megértjük a titkok zárait, melyek mintegy csak azért vannak, hogy a logikát kereső szem megtévedjen a zseniálisan halmozott vonások és indokok szövedékében.

A világos indok elhallgatásában s idegen részletek s egyébként remek fordulatok, kerülők alkalmazásában különösen kiváló a gyilkosság nagy jelenete, melyben kivált három fő mozzanatot veszek észre, hogy részleteiben ne elemezzem. Először azt, hogy Bánk a királyné meggyilkolására nézve már teljes elhatározottsággal menvén a királyi udvarba, azonnal meg akarja ölni s ha a királyné Melinda után el nem megy, meg is öli. Másodszor azt, hogy pár percczel utóbb a királyné parancsára mégis eltávoznék s utóbb megjegyzi magában, hogy valóban nem maradt volna, ha a királyné nem parancsolja és végre, hogy Bánk nem annyira az elhatározás hatalma alatt, mint inkább a pillanat röpke, de hatalmas felindulásában öli meg a királynét.

Ismét feltűnik hát a Bánk tette és szavai közt az ellentét s a három fordulat közül különösen az első és második inkább előföve, mint kifejtve van, habár a harmadik aztán elég természetesen foly a másodikból. A habozás indokolatlan s a gyilkosság ilyen fordulattal nem foly Bánk jelleméből s elhatározásából.

Hamlet mihelyt megtudja bizonyosan, hogy bátyja ölette meg atyját, azonnal elvégzi magában a király megölését. Így tesz Bánk is. Ez elhatározás után még azon estve besurran a király hálószobájába, hogy megölje. Így tesz Bánk is. Tüstént meg is akarja ölni. Bánk nem különben. De nem öli meg, mert imádkozva leli a királyt s így még megtisztulva égbe küldené a pokol helyett. Bánk sem öli meg tüstént, de neki már semmi, de semmi ilyes indoka nincs. Ő a gyilkosság módja és alkalma felett nem elmélkedik, a kivitel idejére nem gondol s nyujtani a dolgot nincs egyéb ok, minthogy egy pompás párbeszédre alkalom legyen, mintha egy bűnös királynét sok szó nélkül meg sem lehetne ölni.

Végre azonban Hamlet megöli a királyt s Bánk is megteszi a magáét. Hamlet megöli pedig akkor, midőn már végső perceit járja s szintén heves fellobbanásában, midőn az ész pillanatra nem elmélkedik. Így jár el Bánk is, habár más úton jut is el oda.

Könnyű dolog észrevenni egyfelől azon ellentmondást, mely a Bánk elhatározottsága s a gyilkosság végrehajtásának módja; másfelől ama hasonlatot, mely minden eltérés mellett is magá-

ban a dolog pointe-jében a Hamlet és Bánk eljárása közt van. Ezért szükséges aztán ide is a sok indokolás.

Igy szintén egész pszichologiai fejtegetésre van szükség arra nézve, hogy Bánk az V. felvonásban megjelenve a király előtt, miért nem szól így: Ime király, nődet megöltem, mert elősegítette és főrészes volt családi életem feldulásában s a királyi palotában bordélyházat nyitott. Mert bizonynyal tette indokát tekintve ezt vagy effélét kellene mondani; de e helyett Bánk a homályos indokok és helyzetek szövedékéhez hiven így szól:

Szükségtelen beszélni tetteit:
 Felért az égre a sanyargatott
 Nép jajgatása s el kellett neki
 Akármiképp is esni, hogy hazánk
 Ne essen el polgári háboruban.

Igaz, hogy utóbb nyíltan megmondja a gyilkolás köztelen okát is; de hát ha a haza oly fő ok a gyilkolásban, Myska bán ama hírére, hogy a királyné Melinda elbukásában ártatlan volt, miért áll oszlop módjára, földre szegzett szemekkel, hiszen a király maga sem kételkedik, hogy Gertrud bűnös volt mint uralkodó, s a végén el is ismeri.

Ennek a kérdésnek teljes megoldását mellőzi is aztán azzal a költő, hogy új jelenetre hívja fel figyelmünket; Melinda holttestét hozzák s a mi itt következik aztán, oly hatalmas, fölséges és megrázó, hogy az előbbi jelenetek következetlenségeit, ellentmondásait nem jut eszünkbe elemezni.

Azt hiszem, sikerült kimutatnom, a mit szándékoztam, hogy Bánk jellemének előképe valóban Hamlet volt; de csak a szavakban s nem a tettekben való elhatározottságra nézve is, melyben Bánk sohasem ingadozik. Valamint kitűnik az is, hogy Bánkban a szók és tettek ellentétben állanak gyakran s hogy Bánk a különböző indokok nem természetes összelegyítése miatt következtelen és ellentmondó. Könnyű volna azt is kimutatni, hogy Bánk épen ezen ellentmondás miatt, néha a szóban oly megfontolatlan nyilatkozatot tesz, mint egy Nádornak nem volna szabad; de máskor meg a szenvedély hányatásai közt is oly eszélyes s magán uralkodni tudó s oly finom észjárásu, mint akár a túlmivelt dán herczeg, a mit Gyulai tagad.

Most még csak annyit jegyzek meg, hogy engem ez ellentmondásokról épen az éles elméjű magyarázók győztek meg leginkább; mert belőlök látom, hogy természetes logikájukból mindigre ki kell térniök s igazolásokhoz folyamadniök. De a színi előadás mutatta ezeket meg nekem legelőször. Azonban miért nem könnyű őket észrevenni s miért gyakorol Bánk e mellett oly nagy hatást s miért szeretik kiváló színészek annyira e szerepet?

A felelet egyszerű. Nem könnyű észrevenni őket, mert Bánk a maga módja szerint zseniálisan van megalkotva s minden részletben, a hol beszél, nagynak és mélynek mutatja magát s így a részletek tökélye mellett feledjük, kivált ha a színész nekünk minden ily részletet kidolgozva nyújt, hogy az egésznek harmoniája nincs. Innen Bánk hatása is. A színész pedig szereti játszani, mert alig van oly tehetsége, melyet benne ne érvényesíthetne. Sok tekintetben olyan e jellem, mint a concert-darabok, melyek az előadás minden ismert nehézségeit bemutatják.

És még csak egyet. Miért kellett, jóformán kellett, Katonának Bánkot így alkotnia meg, hogy érdekessé tegye? Ez egyfelől Katona tehetségéből folyt, (mert a hibák ép úgy a tehetségéi, mint a gyarlóságéi) másfelől a meséből következik.

Katona tehetségéből folyt, mert tanulmányainál s képességeinél fogva kereste a mélyet, a nehezet s a nagyot, s eljutott különböző nagy tulajdonok mellett a bonyolultig.

Másfelől a meséből folyt. T. i. ez a mese, ha eltekintünk a Katona inventioitól, nagyon kurta, csupasz, részleteiben szegény. Katona hát, hogy gazdaggá tegye, mindjárt elején magára a cselekvényre is kettős alaphoz; de Bánk jellemére nézve is kettős, nehezen egyeztethető indokból indult ki. Egyedül a Bánk és Melinda sorsa, a haza nélkül is elég nagy tárgy volna egy tragoeédiának, kellő részletekkel. De ezeket a részleteket teremteni kellett. Katona ezért vette fel a kettős indokot. Shakespeare soha sem fogott addig tragoedia-íráshoz, a míg gazdag, sokoldalúan már kidolgozott cselekvényt nem kapott s akkor alakította drámaivá, de hőseinél kettős indokból sohasem indul ki. Hamlet csak egyet akar: megbizonyosodni apja halála felől s bosszút állani. Machbet csak király akar lenni s egyetlen szenvedélyből indul ki, a nagyravágyásból sat.

Már most a különbség világos. Míg Shakespeare a gazdag cselekvény egyes tovahaladó mozzanataival szemben fejt ki az egy szenvedélyből kiinduló hőse jellemének változatait s ezáltal sokoldaluvá és mélylyé teszi: Katona a különböző s gyakran elmentmondó helyzetekkel szemben magának a hős jellemének arculatát cseréli, változtatja. Ez úton pedig a legnagyobb tehetség is belemegy a következtelenségbe. Úgy, hogy Hamlet, Machbeth, Othello sat. jelleme valóban szegénynek mondható Bánké mellett; de aztán mennyivel jobban tudják és érzik magokat. Igen jó és hasonló példát mutat ugyanegy költő különböző munkáiban e dolog, ha az Arany természetesen fejlődő Toldiját nézzük az első részben s ugyancsak a csinált, sokképen összekuszált jellemű Toldit nézzük a „Toldi szerelmé“-ben, a mely kitűnő, a felséges részletek mellett is, már csak meséjénél fogva sem lehet.

Természetesen mindemellett is Bánk-bán kitűnő s roppant észre mutató darab, melyet a színpadról már akkor csodáltam gyermeki szívvvel, mikor a Gyulai gyönyörű fejtegetéseiről még sejtésem sem volt. Hiszen egy nem rég kiadott munkácskában azt mondtam, hogy nincs mű, melyben a historiai magyar nemzeti jellem hivebben lépne fel, mint e tragoediában. Azonban azért mégis azt tartom, hogy ha abból az elvből indulunk ki: Katona Bánk-bán jellemének megalkotásában nem tévedhetett, akkor csakugyan nem marad más út, mint a mindent kimagyarázásé; de evvel jobbá lesz-e vajjon a Katona tragoediája? Eloszlanak-e az ellentmondások? A kritika lényege éppen abban áll, hogy minden bokrot megüldözzön

FERENCZI ZOLTÁN.
